

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences

Cilt: 29, Sayı: 1, Sayfa: 477-490, OCAK – 2019

Makale Gönderme Tarihi: 01.11.2018 **Kabul Tarihi:** 05.01.2019

GÜRCİSTAN'IN BAĞIMSIZLIĞINI KAZANMASI İLE BİRLİKTE TRANSKAFKASYA'DA TÜRK-GÜRCÜ İLİŞKİLERİNDE YAŞANAN GELİŞMELER (1918-1920)

*Developments in Turkish-Georgia Relations with Transmission in Geography with the
Individuals of Georgia (1918-1920)*

Yunus EKİCİ¹

ÖZ

Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nın da tetiklediği Bolşevik İhtilali ve sonrasında Kafkasya'da yaşanan siyasi gelişmeler ve bu gelişmelerin Türk-Gürcü ilişkilerine yansımaları üzerinde durulmuştur. Sovyet ihtilalinden sonra Kafkasya Rusya'dan ayrılmış ve bölgede Gürcü, Azeri ve Ermenilerden oluşan Maverayı Kafkas Komiserliği teşkil edilmiştir. Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın dördüncü maddesi doğrudan Osmanlı Devletini ilgilendirdiği için Elviye-i Selâse dâhil Rusya'nın ele geçirdiği toprakların iadesi düzenlenmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Osmanlı Devletinin Güney Kafkasya'yı tahliye çalışmalarına başladığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Transkafkasya, Bolşevik İhtilali, Osmanlı Hükümeti, Kafkasya.

ABSTRACT

In this study, the Bolshevik Revolution triggered by the First World War and the political developments in the Caucasus and its reflections on the Turkish-Georgian relations were emphasized. After the Soviet Revolution, the Caucasus left Russia, and the Maveriya Caucasus Commissariat, composed of Georgian, Azeri and Armenians, was formed in the region. Since the fourth article of the Brest-Litovsk Peace Treaty was directly related to the Ottoman Empire, the territories that Russia acquired, including Elviye-i Selâse, were regulated. By the end of the First World War, the Ottoman Empire began to evacuate the South Caucasus.

Key Words: Georgia, Transcaucasia, Bolshevik Revolution, Ottoman Government, Caucasus.

Giriş

Rusya, 1. Dünya Savaşı süresince 15 milyon askeri silahaltına almıştı. Bu kadar büyük bir insan kitlesini silahaltında tutmak memleketin sarsılan sanayi ve maliyesini daha da bozmuştu. Savaşın halk üzerine tahmin ettiği birçok zorluklar, pahalılık ve memleket dâhilinde geçim zorluğu ihtilalcilerin işine yarıyor ve sosyalistler etrafında kuvvetlice toplanmalarına sebep oluyordu. Rusya'nın harp süresince harcadığı büyük paralar memleket dâhilinde iktisadi ve içtimai düzenin tamamıyla bozulmasına sebep olmuştu. Bir yandan büyük israflarla göz kamaştırıcı bir hayat yaşayan milyonlar zümresi karşısında öte yandan çalıştığı topraklar üstünde aç, sefil ve çıplak bir insan yığını duruyordu. Rusya'nın kaybolmuş bölgelerinden gelen 2 milyon mülteci, bilhassa Petrograd'da ciddi bir gıda darlığı meydana getirmişti.²

1. Dünya Savaşı, bütün savaşçı devletleri ve çok sayıda tarafsız ülkeyi tüketimi düzenlemek zorunda bırakmıştı. Ekmek karnesi yeniden ortaya çıkmış, günlük yaşantının bir parçası haline gelmiş ve öteki karnelere yer hazırlamıştı. Rusya bu gelişmenin dışında kalmayarak o da ekmek karnesi uygulamasına katılmıştı. Tüketimi düzenlemenin klasik örneği olan ekmek karnesi tek bir görevi yerine getiriyor; o da mevcut ekmeği herkese paylaştırabilmektir.³

¹ Dr. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı ELAZIĞ, yunusekici23@hotmail.com

² A.M. Ataç, *Rusya Tarihi, Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri*, Ankara, 1952, s.240-241.

³ Vladimir İliç Lenin, *Yaklaşan Felaket ve Kurtulma Çareleri* (Çev: Mehmet Korkmaz), Ankara, 1990, s.41.

Günler geçtikçe Rusya büsbütün zayıf bir duruma gelmişti. Cephelerdeki yeni taarruz girişimleri veya karşı taarruz yapmaları artık Rusya'nın son nefesini verdiğini gösteriyordu. Her tarafta başkaldırmalar başlamış yıllardan beri harpten bıkmış ve bilhassa Alman orduları karşısında büyük yenilgilere uğramış olan ordu, biran önce harbin sona ermesini istiyordu. Türk boğazlarının kapalı oluşundan dolayı müttefiklerinden destek alamayan Rusya, harbin büyük sefaletleri içinde çırpınıp duruyordu.⁴ O kadar ki Rus idaresi altında ezilen milletlerin ıstırap ve hoşnutsuzluğu da sınırsız hale gelmişti.⁵

Savaşla geçen dört yılın ardından Rus halkı yorgun ve bıkkın haldeydi. Özellikle askerler biran önce evlerine dönmek istiyorlardı. Lenin'in deyişiyle, "askerler yorgun, askerler yalınayak, askerler aç, askerler savaşmak istemiyor"du.⁶ Hem Çarist gelenek hem de Lenin'in parti organizasyon anlayışı merkezilikten yanaydı.⁷ 1917 devrimi öncesi Bolşevik tarihinin en gizemli ve bir o kadar da kritik yönleri parti finansmanları üzerineydi.⁸

Her şeyden önce 1917 yılına gelindiğinde Rusya'da maliye tıpkı Fransız devrimi öncesinde olduğu gibi iflas etmiş durumdaydı. Vergi sistemi karışık, bozuk ve adaletsizdi. Savaşın finansmanı ancak erimekte olan altın rezervleri ve dış borçlarla sağlanmaktaydı. 1904-1905 Japon savaşı bu yollarla finansa edilmiş, 1905 devrimi de kanlı bir biçimde ve Fransa'dan alınan büyük borçla bastırılabilmişti. Bunlara ilaveten Çarlık rejimi toprak sorununda bir çözüm bulamamıştı. İhtilalin çıkmasına sebep olan bir diğer neden de Rusya'da devlet kurulduğundan bu yana demokratik gelenek ve örgütler yokluğuydu. 1917 yılına gelindiğinde Rus halkı sesini hiçbir şekilde duyuramadığı için Çarlık rejimine karşı şiddetli başkaldırıdan başka bir seçenek de kalmamıştı.⁹ Rusya'daki Bolşevik örgütleri rakiplerine göre daha sert ve dirençli idi.¹⁰

Bolşeviklerin 7 Kasım 1917'de bir darbe yaparak Rusya'daki idareyi ele geçirmeleri, Rusya da olduğu gibi Kafkasya'da da büyük tepkilerle karşılanmıştır. Bolşeviklere karşı olan bu tepki çok kısa bir zaman sürecinde birliğe dönüşmüş ve ihtilalden tam üç hafta sonra yani diğer anlamıyla 28 Kasım'da Maverayı Kafkasya Komiserliği adı verilen Zakavkom zuhur etmiştir. Kurulan bu komiserlik Azeri, Gürcü ve Ermenilerden oluşan federatif bir hükümetti. Bu federatif hükümetteki her üç milletin milli hareketleri çoğu kez birbirine zıt düşüyordu. Her üç millet de kendisine destek olabilecek bir güç ya da büyük bir devlet aramaktaydılar. Ermeniler özellikle Rusya ve İtilaf devletlerine sırtını dayayarak bilhassa ABD ve İngiltere'nin yardımlarıyla Kafkasya'da ve Türkiye'nin doğu illerinde bağımsız bir cumhuriyet kurma derdindeydiler. Gürcüler ise savaşın başından itibaren Almanya'ya yanaşmışlar ve yabancı baskılardan bu devlet sayesinde kurtulabileceklerine inanmışlardı. Ancak bazı durumlarda Rusya ve İngiltere gibi devletlerden de beklentileri vardı. Azeriler ise doğal olarak Türkiye'den başka güvenecekleri bir devletin olmadığına inanmışlardı. Çünkü Azerilerin Türklerle dil, din ve ırk yönünden ayrılmaz bağları vardı. Federasyon içerisindeki her milletin farklı farklı politikalar takip etmesi, Maverayı Kafkasya Komiserliğinin durumunun sağlam temellere dayanmadığı ve ilk büyük sarsıntıda bu komiserliğin veya federasyonun dağılacağı muhakkaktı. Ancak her ne olursa olsun Zakavkom'un kuruluşu Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasının ilk adımını teşkil etmiştir.¹¹

Maverayı Kafkasya Komiserliği Petrograd'daki Sovyet hükümetini tanımadığını ilan etmekle beraber bölgenin Rusya ile temaslarını tamamen kesmiş değildi. Zira komiserlik Bolşevik idarenin fazla sürmeyeceği düşüncesiyle yakında toplanacak olan Rusya Kurucular Meclisi'nde ülkeyle ilgili tüm meselelerin demokratik yollarla çözülebileceğine inanmakta idi. Menşevik bir Gürcü olan

⁴ Sadık Atak, *Rusya Siyaseti ve Rusların Yayılma Siyaseti*, Ankara, 1964, s.37.

⁵ Kadir Mısıroğlu, *Moskof Mezalimi*, İstanbul, 1972, s.292.

⁶ Bülent Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, (Çev: Sermet Yalçın), İstanbul, 1998, s.10.

⁷ John Lawrence, *A History Of Russia*, Newyork, 1978, s.250.

⁸ Richard Pipes, *The Russian Revolution*, Newyork, 1991, s.369.

⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)* Ankara, 2008, s.389-390.

¹⁰ David Mackenzie- Michael W. Curran, *A History Of Russia, The Soviet Union, And Beyond*, Grensboro, 2001, s.528.

¹¹ Enis Şahin, *Türkiye ve Maverayı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Erzurum, 1996, s.89.

Geçekori Komiserliğin başkanlığına aynı zamanda da dışişleri ve çalışma komiserliğine seçilmişti . Mahalli idareler her toplumun kendi elinde bulunmakla beraber merkezi Tiflis olmak üzere bir hükümet organı meydana getirilmişti¹²

26 Mayıs 1918' de Tiflis'te önemli gelişmeler yaşandı. Saat 15'te Seym kendisini feshederek maverayı Kafkasya resmen dağıldı. Maverayı Kafkasya'nın dağıldığı gün saat 17'de Gürcistan bağımsızlığını ilan etmiştir.¹³

Gürcistan 26 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan ederken Transkafkasya Hükümeti temsilcileriyle Batum'daki görüşmeleri yürüten Batum'daki Türk heyeti başkanı Halil Bey, Türk taleplerinin 72 saat içinde kabul edilmesini isteyen bir ultimatomu Transkafkasya heyetine göndermiştir. Ultimatom, Transkafkasya heyetinin eline geçtiğinde Gürcistan bağımsızlığını 4 saat önce ilan etmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Batum'da bulunan Transkafkasya heyeti, Halil Bey'e hitaben bir mektup yazarak Transkafkasya Hükümeti'nin lağvedildiğini ve Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettiğini bu durumda Türk ultimatomunun kabul edilemeyeceğini bildirdi.

Vehip Paşa, Batum Konferansındaki son durumu 27/28 Mayıs 1918 'de Enver Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla ilettili. Vehip Paşa'nın göndermiş olduğu telgrafında, Alman temsilcisi General Fon Lossov'un Türk ultimatomunu beklemeden Batum'dan ayrıldığını, Gürcülerin bağımsızlıklarını ilan ettiklerini ve 27 Mayıs 1918 öğleden sonra saat 4'te Transkafkasya heyeti başkanı Çenkeli ve 18 arkadaşının Batum'u terk ettiğini yakında barış müzakerelerin başlamak üzere döneceklerini ve bu süre zarfında bir cephe harekâtı yapılmamasını söylediklerini belirtti. Fakat Türk askeri istihbaratı Gürcü delegelerin 27 Mayıs'ta Poti'de bulunan General Fon Lossov nezdine gittiklerini tespit etti. Alman temsilciler Batum'da Gürcülerle yaptıkları gizli görüşmelerde Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmeleri durumunda Türkiye'ye karşı toprak bütünlüğünü korumayı ve bunun karşılığında bir takım siyasi ve ekonomik imtiyazlar elde etmeyi amaçlayan antlaşma metinleri hazırlamışlardır. Ayrıca bu antlaşmaları imzalayıp karşılıklı yürürlüğe koyabilmek için Gürcistan'ın bağımsızlığının ilanını ve daha sonra bu antlaşmaları imzalayacak bağımsız Gürcistan delegelerini beklemeye başlamışlardır.¹⁴

Bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1918'de Batum'da, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile ayrı ayrı barış antlaşmaları imzaladı. Azerbaycan ile "Türkiye'den askeri yardım istemek" gibi bazı maddeleri de içeren gizli antlaşmalar imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Nahçıvan da Osmanlılar da kalmış böylelikle Azerbaycan ile irtibat sağlanmıştır. Ayrıca Türkiye-Gürcistan ve Azerbaycan arasında bir "Petrol Antlaşması"da imzalanmıştır. Bu antlaşma gereğince Bakü'den Batum'a petrolün borular vasıtasıyla aktarılması garanti edilmektedir.

Yapılan antlaşmaya göre petrolün kontrolünün bir anlamda Türkiye'nin eline geçmesi en çok Almanya'yı rahatsız etmişti. Almanya bu rahatsızlığa karşılık Gürcistan'ın hamisi rolünü üstlenerek Gürcistan'a asker sevk etti. Gerçekteki Alman siyasetinin ana prensibi, Bakü petrolerinden mümkün olduğunca çok pay almaktı. Bunun üzerine Almanya derhal Gürcistan ile ilişkilerini yoğunlaştırdı ve gözdağı vermeye çalıştı. Osmanlı Devleti, Mehmet Emin Resulzade'nin teklifini olumlu karşıladı ve Kafkasya'ya bir askeri harekât düzenledi. Türk ordusunun Bakü'ye bir askeri harekât düzenleyeceği söylentileri Sovyet Rusya'yı paniğe düşürmüştü ve Sovyet Rusya, derhal Almanya nezdinde girişimlerde bulunarak harekâtı durdurmaya çalışmıştır. Ancak böyle bir harekâtın Brest-Litovsk Antlaşmasına aykırı olduğunu iddia eden Sovyet Rusya'nın tüm diplomatik girişimleri boşa çıkmış ve harekât durdurulamamıştır.¹⁵

¹² Yunus Ekici, *İkinci Dünya Savaşından Bağımsızlığına Kadar Gürcistan (1939-1991)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2017, s.40.

¹³ Enis Şahin, *a.g.t.*, s.481.

¹⁴ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001, s.138-139.

¹⁵ Yavuz Özgüldür, "1918-1922 Dönemi Kafkasya'daki Siyasi Gelişmeler ve Türkiye", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (Sunulmayan Bildiriler) XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-25 Ekim 2001- İstanbul)*, Ankara, 2003, s.80-81.

Birinci Dünya Harbi'nin başladığı tarihten itibaren Doğu Cephesinde sadece 3. Ordu görev almıştı. Sarıkamış felaketi de Trabzon, Erzurum ve Elviye-i Selase'nin (Kars, Ardahan, Batum) geri alınması da bu ordunun yaşadığı olaylardı. 1918 yılında 3. Ordunun yanında yeni kurulan 9. Ordu ile Kafkas İslam Ordusunu görüyoruz.

Kafkas İslam Ordusu, bu ordunun Komutanı Enver Paşa'nın kardeşi Nuri (Killigil) Paşa'nın hatıratından anlaşıldığına göre 1918 başlarında kurulması kararlaştırılmış bir kuvvettir. Bu ordu Irak Cephesi'ndeki 6. Ordudan olacağı kumandan heyeti ve nüve ile mahallinden temin edilecek kuvvetlerden kurulacaktı.

Nuri Paşa ordunun başına geçirildiği tarihte henüz yarbaydı. O dereceye de rütbeleri atlayarak gelmişti. Kendisine bir de general rütbesinin verilmesi artık anormalin de ötesinde olacağından padişah'tan bütün Kafkas bölgeleri için bir nevi emirlik fermanı alınmış ve buna istinaden Nuri Bey'e paşalık unvanı verilmişti.

Nuri Paşa 3 Haziran 1918'de İran üzerinden Kafkasya'ya girmiş, burada kuvvetlerini oluşturarak Bakü'yü ele geçirmiştir. Başına Yakup Şevki Paşa'nın geçtiği ve karargâhı Kars'ta bulunan 9. Ordunun da 1918 Haziranında kurulduğunu anlıyoruz. 6 Tümenlik bu ordunun görevi ise İran ve Kafkasya Azerbaycan'ını işgal etmektir. Bu kuvvetlerin tümüne Kafkas Orduları Grubu adı verilmiş ve grup komutanlığına da Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa geçirilmiştir. Yani Enver Paşa Kafkasya'da kendi aile fertlerinin emir ve komutasında büyük bir kuvvet oluşturmaktaydı.¹⁶

Trabzon'da kurulmuş olan Gürcü Milli Komitesi ile Osmanlı temsilcileri arasında yapılan görüşmelerden sonra 18 Haziran 1918'de Ruslardan gizli olarak bir antlaşma daha imzalanmıştı. Bu Gürcü Milli Komitesi "Üç Sancak" haklarını Gürcüler adına, Osmanlı Devleti lehine kabul etmiştir. Yapılan protokolda Osmanlı Devleti, Gürcistan'ın bağımsızlığını kabul ediyordu. Karşılığında da Gürcü Komitesi, sınırları ve bölgedeki Türk ve Müslüman varlığına bir takım güvenceler veriyordu.¹⁷

Elviye-i Selase'nin Türkiye'ye Bağlanması

"Üç Liva" manasına gelen Elviye-i Selase tabiri başlangıçta Rumeli'de Selanik, Manastır ve Kosova için kullanılmıştır. Daha sonraları Yanya, Tırhala ve Manastır şehirleri içinde kullanılan bu ifade ile 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Münhasıran Kars, Ardahan ve Batum sancakları izah edilmiştir.¹⁸

Kars, Ardahan ve Batum sancakları 1878 Berlin Antlaşması'nın 58. ve San Stefano'da yapılan geçici barış antlaşmasının 19. maddeleri gereğince Rusya'ya bırakılmıştır.

1878'den 1918'e kadar 40 yıl süreyle Rusya'nın elinde kalan bu üç sancak ve ahalisi Rusya'da çıkan Mart ihtilali sonucu ilk teşkilat nüvelerini kurma fırsatını yakaladılar.

Bolşevik ihtilalinden sonra ise Kafkas milletlerinin Rusya'dan ayrılarak Tiflis'te Seym'i kurmasından sonra Kars vilayeti, İslam Cemiyeti Hayriye'si avukatı olarak Kars'ta çalışan Dağıstanlı Alihan Kandemir Bey'i Kars valisi ve Tiflis'e temsilci seçmiştir. Server Bey de Ardahan sancağını aynı sıfatla temsil etti. Seym Hükümeti, "Yeni Ordu"nun mülkiyet esasına göre teşkil edileceğini ilan edince Kars İslam Komitesi mensupları da "Kars İslamları Askeri Meclisi"ni kurdular.

Seym (Diyet Meclisi) Hükümeti'nin "yeni ordunun" milliyet esasına göre teşkil edileceğini ilan etmesinden sonra bu yönde bir teşkilatlanmaya gidilerek çalışmalara hız verildi.¹⁹ Rusya'nın savaştan çekilmesiyle birlikte 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk barışı imzalanmıştır.²⁰ Osmanlı Devleti

¹⁶ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, AKDITYK, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.6-7.

¹⁷ Muhittin Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt 11, No:1, Sakarya, 2009, s.94.

¹⁸ Mustafa Gül, "Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devletine İadesi ve Bazı Uygulamalar", *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 4, Sayı 15, Ankara, 1995, s.367.

¹⁹ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.214-216.

²⁰ Durmuş Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ankara, 2004, s.106.

adına İbrahim Hakkı Paşa ve Zeki Paşa antlaşmaya imza atmışlardır.²¹ Antlaşma ile Elviye-i Selase'nin Türkiye'ye bırakıldığı bildirilmiştir.

Brest-Litovsk antlaşmasının dördüncü maddesine göre Rusya, Doğu Anadolu illerini süratle boşaltacak ve Türkiye'ye iade edilmesi için elinden geleni yapacaktı. Kars, Ardahan ve Batum bölgeleri de hiçbir gecikme olmadan Ruslar tarafından boşaltılacaktı. Rusya gerek kamu gerekse devlet hukuku bakımından aradaki yeni duruma karışmayacaktı. Buradaki yeni durumun tespitini komşu devletler özellikle de Türkiye ile anlaşacak olan ahaliye bırakacaktır.

Osmanlı Devleti'nin bu antlaşma ile işgal edilen topraklarla, Elviye-i Selase'yi tekrar geri alması esasen bir şekilden ibaretti. Zira Rus ordusu o sırada çözülmüştü. Bununla beraber, Ruslar çekildikçe yerlerini Ermeni ve Gürcü birlikleri almakta idi. Bu hareket antlaşmaya aykırı düştüğü için Brest-Litovsk'daki Türk heyeti bunu Sovyet heyeti nezdinde şiddetle protesto etti. Sovyet hükümeti Brest-Litovsk barışını imzalamakla birlikte Doğu Anadolu vilayetlerinin ve Elviye-i Selase'nin boşaltılması yolunda Ermeni ve Gürcü birlikleri üzerinde baskı yapmış değildi. Üstelik bu şehirlerde Ermenilerin daimi olarak yerleşmelerini temin maksadıyla bir takım siyasi ve askeri tedbirlere de müracaat edilmekte idi.²² Brest-Litovsk Antlaşması sadece Elviye-i Selase'deki değil Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman toplumları için de cesaretlendirici olmuştu. Ancak Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalamak yeterli olmayacaktı. Bu antlaşmanın hükümlerini Maverâ-yı Kafkasya Seym'ine de kabul ettirmek gerekecekti.²³ 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşması, Türk ordusuna Kafkaslar'da ilerlemeleri için diplomatik açıdan uygun yasal bir zemin hazırlamıştır. Türk ordusunun Suriye, Mezopotamya ve Avrupa cephelerinde yenilmelerine rağmen Brest'te bulunan Türk heyeti önemli başarılar elde etmiştir.²⁴ Brest Litovsk Antlaşması hakikaten de Osmanlı Devleti açısından en zor dönemlerin büyük ve yeni bir umudu olmuştur. Musul Mebusu Mehmet Emin Bey'in Brest Litovsk Antlaşması'nı, aylar hatta yıllardır ayaklar altına alınan şerefler, hatıraların ve ezan seslerinin susturulup Osmanlı bayraklarının dalgalandırılmadığı Osmanlı vilayetlerinin acılarının artık son bulduğunun müjdesi olarak yansıttığı sözleri, diğer mebusların güçlü alkışları ile tasdik edilmiştir. Diğer yandan Bolşeviklerle görüşmelere başlanması şüphesiz en çok Rus işgaline maruz kalan halkı memnun etmiştir.²⁵

3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımak istemeyen ve Erzurum'dan 12 Mart'ta bozularak çekilen Taşnak Ermenilerinin, Göle'den Ardahan üzerine baskına yeltenmesi ve Ur köyündeki Ermenileri de ayaklandırmasına karşılık Hamşioğlu Celal Bey ile Güllüzaroglu Abdullah Bey idaresindeki yerli çeteler, Ardahan'ın içini ve Ur köyündeki Ermenileri temizleyip Göle'den gelen baskını da geri püskürttüler. Türk ordusunun Şubat 1918 başlarından itibaren başlattığı ileri harekât, Rusların Ermenilere terk ettiği Türk topraklarını yeniden ele geçirmek ve bu topraklarda yaşayan Türk-İslam ahaliyi Ermeni zulmünden bir an önce kurtarmak amacıyla gerçekleştirilirken, Rus Bolşeviklerini de yarıda kestikleri Brest-Litovsk barış görüşmeleri için yeniden masaya oturtup, Kafkaslar'da kalıcı bir barış antlaşması imzalamaya zorlamaktı. Bunu 3 Mart'ta imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla sağlayan Türkiye, Rus işgalinde görünen ve aslında Ermenilere terk edilen toprakları elde ettiği gibi 40 yıldır Rusların elinde bulunan Kars, Ardahan ve Batum'u da yeniden anavatanına katma imkânına kavuşmuştur.²⁶ Tazminatı harbiye mukabil olarak 93 harbinde Rusya Çarlığının ribke-i esaretine girmiş olan Elviye-i Selase'den Batum livasında Brest-Litovsk antlaşması gereğince anavatanına iadesi tekerrür eylemiş iken komşu milletle aramıza nifak ve niza

²¹ Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Ankara, 2002, s.15.

²² Mustafa Gül, *a.g.m.*, s.369.

²³ Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi", *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, İstanbul, Mart 2016, s.87.

²⁴ Yunus Ekici, *a.g.t.*, s.26.

²⁵ Zehra Arslan, "Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları", I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya (Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler, Editörler: Prof. Dr. Mehmet Okur; Doç. Dr. Bahadır Güneş; Yrd. Doç. Dr. Ülkü Köksal), Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2017, s.300.

²⁶ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.216-217.

koyduğu amacıyla emperyalist İngiltere tarafından Batum, başkalarına ihsan edilmişti. Büyük Millet Meclisi Hükümeti ahiren Gürcistan'da hadis olan vaziyet üzerine ırk ve dindaşlarımızın can ve malı siyaneten bu tarihi topraklarımızın dahi anavatana ilhakını kararlaştırmış ve hafif kıtalarımız Batum'a Osmanlı sancağını dikmişti. O sıralarda Gürcü ordusunu kesin hezime uğratarak ilerlemekte olan Kızıl Rus kıtalarından bir miktarı da misafirimiz sıfatıyla Batum'a vasıl olmuştu.²⁷

Maverayı Kafkas heyetinin Brest- Litovsk Antlaşmasını kabul etmesiyle birlikte Türkiye için birtakım haklar kazanılmış ve bu sebeple Türkiye 12 Nisan'da Batum'un Gürcüler tarafından boşaltılmasını istemişti. Fakat Türkiye'nin istekleri bunlarla yetinmemişti. Maverayı Kafkas heyeti başkanı ve aynı zamanda hariciye komiseri olan Çhenkeli, Ruf Bey'le 9 Nisan'da yapmış olduğu gizli görüşmede, kendisine Brest Litovsk Barışı'nı esas itibarıyla kabul ettiğini ve Türkiye ile bir dostluk anlaşması yapmak istediklerini de bildirmiştir. Bu açıklamadan bir gün sonra da Brest-Litovsk Barışı Çhenkeli tarafından Kabul edilmiştir.²⁸

Trabzon Konferansı'nın dağıldığı ve heyetin Tiflis'e hareket ettiği 14 Nisan'da Türk kuvvetleri Batum'a girdiler.²⁹ Bu arada Azerbaycan ve Gürcistan'dan iki heyetin Trabzon'a gelerek, Türkiye ile ittifak için müzakerede buldukları haberini Hariciye Nezaretinden Nusret Bey yalanlamıştır.³⁰ Azerbaycan'ın Gürcistan'la birlikte Bolşeviklere karşı mücadele edeceklerini bildirmiştir.³¹

Türk kuvvetleri Batum'a girmeden önce Batum'daki devlet erkânı şehri terk etmişlerdi. Noy Ramışvili, General Kutateladze ve Mdivani bir gemiye binerek kaçmışlardı. Batum Şehir Meclisi Başkanı Bulgakov ise Türk kuvvetleri şehre girmeden 2 saat önce şehri kara yoluyla terk etmişti. Batum Komutanı General Gedevanov 3.000 asker ve karargâhıyla birlikte Tiflis'e kaçmıştı. Devlet erkânının dışında halktan da birçok kişi Türkler şehre girmeden önce şehri terk etmişlerdi. Batum'da kalanların büyük çoğunluğu ise Müslüman kesimden oluşuyordu. Batum'u ele geçiren Türk yetkilileri şehirde asayiş sağlaması için halkın elinde bulunan silahların Aziz Meydanı'na getirmesini emretmiş, bu çağrıya uymayanları şiddetle cezalandırılacağını belirtmişlerdi. Halk da elinde bulunan bütün silahları hiçbir sorun çıkarmadan meydana getirmişti. Türk ordusu şehirde bu şekilde asayiş sağlamış ve hemen hemen neredeyse hiç yağma olayına rastlanmamıştır. Ayrıca hücum kıtaatının şehre girmemesi şehirde yıkımın olmamasını sağlamıştı. Türklerin şehre girmesinden sonraki gün 15 Nisan 1918'de Türk yetkilileri bütün kurumların çalışması için emir vermiştir. Şehir belediyesi, enerji santralleri ve diğer kurumlar çalışmaya başlamışlardı. Bu kurumların çalışması sokağa yansımış, şehirde hayat normale dönmüş, dükkânlar açılmaya başlamış, halk kendini güven içerisinde hissetmiştir. Nisan 15 ve 16'sı gecesi şehrin elektriği de verilmiştir. Ancak geceleri sokağa çıkma yasağı güvenlik nedeniyle bir süre daha uygulanmaya devam edecekti. Türk yetkilileri, 15 Nisan öğleden sonra saat 16.00'da bütün askerlerin Aziz Meydanı'nda toplanmasını emretmişti. Emre uyarak toplanan yaklaşık 2.000 kişi Ardahan kışlarına konulmuş ve burada bütün gün boyunca süren detaylı bir sayım yapılmıştı. Bu sayımda askerlerin savaşa katılıp katılmadıkları belirlenmeye çalışılmış, sayımdan sonra savaşa katılmayan askerler serbest bırakılmışlar, savaşa katılanlar ise kalede kalmışlardı. Ayrıca savunmaya katılan öğrenciler ise savaşa katılıp katılmadıklarına bakılmaksızın serbest bırakılmışlardı.³²

Bölgede askeri harekât başarıyla sonuçlanmış ancak iş bununla da bitmiş değildi. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; bu üç sancakta bir "plebisit" yani "halk oylaması" yapılması gerekiyordu. İstanbul'dan gelen bir emir üzerine Türk askeri makamları bu halk oylamasına nezaret edeceklerdi. Ermeni ve Gürcü çetelerinin şiddet hareketlerini önlemek amacıyla üç sancakta "örf-i idare" ilan edildi. Dolayısıyla buradaki idare bütünüyle askeri makamların eline geçmiş oluyordu. 4 Haziran

²⁷ İstikbal, 24 Mart 1337/1921, No: 258.

²⁸ Enis Şahin, *a.g.t.*, s.342.

²⁹ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.84.

³⁰ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi, Klasör No:18, Belge No:38, Adet:1.

³¹ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi, Klasör No:18, Belge No:67, Adet:1.

³² Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2010, s.121-122.

1918 tarihinde Batum'da Türkiye ile Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan (müstakil) hükümetleri arasında barış antlaşması imzalanmış ve normal münasebetler tesis edilmişti. Ancak bu mıntikalarda hala birçok çeteci ve başıboş dolaşanlar olduğundan asayişin sadece askeri idare ile mümkün olacağı aşikârdı.³³ 4-8 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşmaları'yla Türkiye, Kafkasya'daki tüm bu gelişmelere resmî geçerlilik de kazandırmıştır. Bu antlaşmalarla Türkiye, Kafkasya'da siyasî ve askerî üstünlüğü elde etmiş ve Kafkasya'daki bu genç devletler üzerinde hatırı sayılır bir hâkimiyet kurmuştu.³⁴

Osmanlı Hükümeti, bu sıralarda plebisit yapılacak bölgeye mülki memurlar tayin etti. Memurlar, plebisitin ne şekilde uygulanacağı hakkında halkı bilgilendireceklerdi. Böylece, Kars Mutasarrıf vekilliğine Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey, Ardahan'a Şükrü Bey, Kağızman'a Asaf Talat Bey, Oltu'ya da Necati Bey tayin edildiler, ayrıca Kars Hâkimi Mehmet Ali, Savcı Sadi Rıza, Sorgu Hâkimi Burhaneddin Beylerle, Polis Mehmet efendi de tayin edilenler arasındaydı. Tayin edilen memurların başkanlığına da Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey getirildi. Bu heyet mayıs sonlarına doğru Elviye-i Selase'ye gelerek vazifeye başlamışlardı.³⁵

Bazı yerlerden halkın oy mahallerine davul ve tüfeklerle geldikleri görülmüştü. Müslüman halkın Türkiye'ye katılmak için oy vermekte gösterdikleri etkili manzaralardan biri de bir köy halkının tamamen yeni fes giyerek gelmeleri idi. O köy halkına bunun sebebi sorulunca bu yeni fesleri bugün için sakladıklarını söylemişlerdir.

Bölgede yaşanan bir diğer olayın şahitliğini Abdülhalik Bey'in başkanlığındaki mülki heyete katılmak üzere İstanbul'dan hareket eden Abdulkadir Kemal'i Bey, Olur'a (Tavuskerd nahiyesinde) geldiklerinde halkın kendilerini silahlar atarak karşıladıklarını, içlerinden birinin atının sol ayağını kaldırıp nalını gözyaşlarıyla ıslatarak öptüğünü ve halkın ocaklarda, topraklarda ve sandıklarda sakladığı Sultan Aziz mühürlerini çıkartıp, padişaha gidecek mazbatayı mühürleyerek Türkiye'ye bağlılıklarını ispat ettiklerini belirtmekteydi.³⁶

Her üç sancakta "plebisit" hazırlıkları Haziran ve Temmuz'un ilk yarısında tamamlanmış bulunuyordu. 19 yaşını bitiren erkekler oy kullanabileceklerdi. Bunların listeleri, eski Rus kayıtları defterlerine göre tanzim edilmişti. Bu hususta her mahallenin mümessilleri tarafından zabıt tutuldu. Plebisiti yapacak komisyonlar da teşkil edildi. "Evet ve Hayır" ifade eden iki renkli pusulalar da hazırlandı. "Evet" için ayrı bir renk "Hayır" içinde başka bir renk oluşturuldu. Gizli oyla yapılması gereken bir plebisit tabii o zamanda aralarda mevcut şartlar altında icra edilecekti. Nezaret ancak bir taraflı olduğundan herhangi bir müdahale olmayacağı da aşikârdı. Üç sancakta (14 Temmuz 1918) başlayan ve birkaç günde yapılan bu "Halk Oylaması"nın neticeleri Ağustos'un ikinci haftasında açıklandı. Türk resmi makamlarına göre alınacak neticeler şu şekildeydi :³⁷

Ardahan sancağında: 241 Müslüman, 21 Rum ve 3 Rus Molokan köyü vardı. Bunların nüfusu 68.873 Müslüman ve 15.007 gayri Müslim olmak üzere toplamda 83.880 kişi vardı. Bunlardan Müslüman erkek nüfus 35.867 ve gayri Müslim erkek nüfus da 6.952 olup hepsi 42.819 kişi idi. Bu son rakamdan 22.654'ü oy sahibi idi. Bunlardan sadece 54 kişi Osmanlı Devleti'ne ilhakin aleyhine oy vermişler ve 22.600 kişi evet pusulasını kullanmışlardı.

Oltu çevresinde: 147 köy olup bunun 6'sı Rum idi. Müslümanlar 18.206, gayri Müslimler de 1.888 kişi idi. Erkek nüfus: Müslüman 9.070 gayri Müslim de 925 olup, hepsi 9.995 kişiydi. Seçim hakkını haiz olan 5.279 kişi ittifakla "evet" demişti.

Kars Bölgesi'ne gelince: İslam Ahali 65.248 ve gayri Müslim 1.675 nüfus olup, hepsi 66.923 kişi idi. Bundan erkekler 33.006 Müslüman, 840 gayri Müslim, hepsi 33.846 kişi idi. Oy kullanma

³³ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989, s.20.

³⁴ Enis Şahin, "Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikaları", *Yeni Türkiye Dergisi*, Kafkaslar Özel Sayısı, Sayı:71, 2015, Ankara, s.473.

³⁵ Mustafa Gül, *a.g.m.*, s.371.

³⁶ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.226-227.

³⁷ Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s.20-21.

hakkına sahip olanlar 19.446 kişi olup bunlardan sadece Magarcık-Molokan köyündeki 70 Rus çekimser kalmıştı.

Kağızman: Nahiyesinde 28.372 Müslüman ve 1.107 gayri Müslim olup, 29.569 kişi vardı. Erkek nüfus Müslüman 14.607 ve 590 gayri Müslim olup, toplamda 15.194 kişi idi. Oy hakkı olanlar 8.198 kişi olup, bunlardan sadece Başköy'de ve Horasan'da yaşayan 140 Rum çekimser kalmışlardı.

Artvin: Çevresinin İslam ahalisi 35.992 ve gayri Müslim 2.194 olup toplamda 38.186 kişi vardı. Erkek nüfus, Müslüman 27.282 kişi ve 3.583 gayri Müslim olup, hepsi 30.865 kişi idi. Oy sahibi de 16.317 kişi idi. Bunlardan 16.309 “evet” ve 3 kişi de “hayır” pusulası kullandı.

Batum şehrinde 4.312 kişi oy kullanma hakkına sahipti bunlardan 2.669 kişi “evet” ve 160 kişi “hayır” demiş ve 1483 kişi de çekimser kalmıştı.

Genel sonuca gelince: Bu üç sancakta erkek nüfusun sayısı 138.582 Müslüman ve 23.316 gayri Müslim olup, toplamda 161.908 kişi idi. Oy sahibi olanlar: 87.048 kişi idi. Bunlardan 85.129 kişi “evet”, 441 kişi “hayır” demiş ve 1693 kişi çekimser kalmıştı.³⁸

Bu şekilde yapılan “halk oylaması” sonunda İslam ahalinin çok büyük çoğunluğu teşkil etmesi ve “Evet” demesiyle “Elviye-i Selase”nin Türkiye’ye ilhakı kesinleşmiş oldu. Aynı sonucun komşular yani Ermeni, Gürcü ve İran mümessilleri hazır buldukları ve Brest-Litovsk antlaşması harfiyen yerine getirildiği takdirde de değişmeyeceği muhakkaktı. Çünkü Türk-İslam ahali hiçbir şüphe götürmez çoğunlukta idi ve kendilerinin Türk idaresinden başka bir idare istemediklerinden de en ufak bir şüphe yoktu. Nitekim onlar bu arzu ve azimlerini oyları ile açıkça ifade etmişlerdir.³⁹

Plebisit’ten sonra Abdülhalik Bey, mazbataları alarak İstanbul’a dönmüştü. 1918 Ağustos sonlarına doğru da Batum, Acara, Kars, Ardahan, Oltu, Kağızman ve Sarıkamış’ı temsilen 20’yi aşkın kişiden meydana gelen bir heyet, ilhakı tamamlamak için İstanbul’a gitmiştir.⁴⁰

Bu sırada 3 Temmuz 1918 tarihinde V. Sultan Mehmet Reşat vefat etmiş Osmanlı tahtına VI. Mehmet Vahideddin geçmişti. 15 Ağustos 1918’de Elviye-i Selase’den gelen heyeti kabul eden Sultan VI. Mehmet aynı gün yayımlanan fermanı ile de Kars, Ardahan, Livana (Artvin), Batum kaleleri ile yöresinin anavatana katılma dilekçelerinin kabul olunduğunu resmen ilan ederek, genel idarenin ona göre düzenleneceğini bildirmiştir.⁴¹

Üç Sancak’ta yapılan oylama ve neticeleri dış basında büyük ilgi ile takip edilmiştir. Osmanlı yetkililerinin demeçlerine yer verilerek yayımlanan haberlerde, Kars, Ardahan ve Batum’da yapılan halk oylamasında burada yaşayan halkın büyük bir çoğunlukla Türkiye’ye dâhil olmak istedikleri bilgisi yer almıştır. Osmanlı Sadrazamının bu bölgelerin tekrardan Osmanlı topraklarına katılmalarından dolayı formalitelerin hızlı bir şekilde giderilmekte olduğuna dair yaptığı açıklamalar da gazeteler tarafından halka duyurulmuştur. Diğer taraftan Osmanlı Devleti’nin bölgedeki faaliyetleri ile ilgili dış basına yansıyan haberlerde, Türkiye’nin payına Karadeniz’in doğusunda Erivan, Kars ve Batum bölgesinin de dâhil olduğu oldukça geniş ve büyük bir toprak parçasının düştüğüne dikkat çekilmekteydi. Ayrıca Türklerin, kendilerine verilen topraklarla yetinmediğini ve Panturanizm hedefi doğrultusunda, Türkistan’a varmak için harekete geçtikleri yönünde de farklı yorumlar yapılmaktaydı. Ancak bazı gazetelerde de Romanya barışı neticelendikten sonra Almanya ve Bulgaristan’ın kazanımları yanında Türklerin kazanımlarının oldukça az olduğuna dair değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu doğrultuda yayımlanan makalelerde müttefiklerinin kazanımları üzerine Türklerin, Kırım’dan ve Balkanlardan haklar talep ettikleri ve yaygara koparttıkları ileri

³⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.491-492.

³⁹ Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s.22.

⁴⁰ Mustafa Gül, *a.g.m.*, s.372.

⁴¹ Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s.22.

sürülürken, Almanya'nın ise Transkafkasya ve Hazar'a uzanan toprakları elinde tutmakta kararlı olduğuna dair yorumlar yapılmıştır.⁴²

Birinci Dünya Savaşı'nın Sona Ermesi ve Türkiye'nin Transkafkasya'yı Tahliyesi

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer alan Osmanlı Devleti, savaşın başlangıcında bazı cephelerde özellikle Çanakkale'de beklenmedik başarılar kazandı. Rusya'da çıkan Bolşevik ihtilali sonucunda ise 93 Harbinde (1877-1878) kaybettiği Elviye-i Selase'yi geri alma şansını elde etmiş ve Brest-Litovsk Antlaşması ile de bu amacına ulaşmıştı. Fakat Osmanlı Devleti'nin başarısı fazla uzun sürmedi.⁴³

Türk hükümeti Mondros Mütarekesi görüşmeleri başlamadan önce Brest-Litovsk Antlaşması dışında ele geçirilen arazileri boşaltmaya karar vermiş ve bu karar 21 Ekim 1918 tarihinde verilen bir emirle kesinleşmişti. Ancak Türk hükümetinin almış olduğu bu karar tahliye edilecek araziler üzerinde yaşayan Türk-İslam ahaliyi oldukça tedirgin etmişti.

Türk hükümetinin en büyük gayreti, Brest-Litovsk Antlaşmasıyla elde edilen üç sancak bu tahliyenin dışında tutmaya çalışmaktı. Fakat üç sancak ahali de Kafkasya'da boşaltılacak arazilerde yaşayan Müslüman ahali gibi buraların tahliye edileceği endişesini taşımaktaydı.⁴⁴

Dörtlü ittifak devletlerinin yenileceğini anlayan Osmanlı hükümeti 30 Ekim 1918 tarihinde üçlü itilaf devletleriyle Mondros Ateşkes antlaşmasını imzalayarak savaştan çekilmiştir.

Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti, Kuzey İran ve Kafkasya'da fethettikleri tüm bölgeleri Brest-Litovsk Antlaşması'yla kendilerine verilen Kars, Ardahan ve Batum Bölgeleri'ni boşaltmak zorundaydı. Askerleriyle beraber Osmanlı ordu komutanlığı, tüm silahları ve askeri malzemeleri Anadolu'ya taşımaya karar verdiler. Gürcü ve Ermeni Hükümetleri arasında anlaşmazlığın sürdürülmesi için Osmanlı Hükümeti Ahıska'nın Gürcülere, Ahılkelek'in Ermenilere bırakılacağını ilan etti.

Osmanlı-Gürcü anlaşmazlığı Batum bölgesinde de başladı. Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla Türk birliklerinin Elviye-i Selase'den çıkacağı hakkındaki haberler Tiflis'e ulaşır ulaşmaz, Gürcü siyasetçiler Batum ve tüm Acara Bölgesi'nin Gürcistan'a ilhaki için aktif faaliyetlere başladılar.⁴⁵

Bölgede Osmanlı askerlerinin tahliyesinden sorumlu 9. Ordu komutanlığı mevcuttu. 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'da hükümetin bu konuda verdiği karara uyararak bölgenin Gürcü işgaline girmesini kabulleniyor ve Türk-İslam ahaliyi Gürcü hükümetinin insafına terk ediyordu.⁴⁶

Türk birlikleri, bu toprakları boşaltırken Elviye-i Selase'nin Ermeni ve Gürcülerin ellerine geçmemesi için milli şuralar kurmuş fakat başarılı olamamıştır.⁴⁷

İngilizlerin Ocak 1919 sonuna kadar Elviye-i Selase'nin boşaltılmasında ısrar etmeleri üzerine Harbiye Nezareti, tahliyenin tamamlanmasına kadar Trabzon-Batum arasında istihdam edilmek üzere Şam, Giresun ve Gülcemal vapurlarını yeteri miktarda deniz subayı ile birlikte 9. Ordunun emrine vermiştir.

Tahliyenin yoğunlaştığı bir sırada Batum'daki İngiliz işgal kuvvetleri kumandanı Batum Müstahkem Mevkii Kumandanını ziyaret ederek, Batum mıntikasındaki Türk askerlerinin miktarını sormuş, kendisine Azerbaycan'dan gelmekte olanlarla birlikte ve terhis efradı da dâhil 24.000 asker

⁴² Zehra Aslan- Yeliz Usta, "Dış Basın ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest Litovsk'tan İngiliz İşgaline "Batum" (Haziran 1918-Ocak 1919)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:22, Trabzon, 2017, s.79.

⁴³ Mehmet Okur, "Mütareke Döneminde İngilizlerin Batum'daki Faaliyetleri ve Türk Ordusunun Tahliye Edilmesi", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri 2. (Sunulmayan Bildiriler) XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar* (24-26 Ekim 2001- İstanbul) Ankara, 2003, s.169.

⁴⁴ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.341.

⁴⁵ Gela Guniava, *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2007, s.93-94.

⁴⁶ Ahmet Ender Gökdemir, *a.g.e.*, s.41.

⁴⁷ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.8.

olduğu cevabı verilmiştir. İngiliz kumandanı yine bu ziyarette Cemal Paşa'dan tahliye için daha hızlı davranılmasını istemiş ve geç kalınması halinde sıkıntılar çıkabileceğini dile getirmiştir.⁴⁸

Bu sırada Elviye-i Selase'nin tahliyesi devam etmekteydi. Fakat İngilizler tahliyenin sona ermesini beklemeden buraların işgalinde acele etmişlerdir. 24 Aralık'ta Batum'u, 26 Aralık'ta Kars ve Ardahan'ı işgal etmişlerdi. Ancak nakil ve sevk için bir geçiş noktası olan Batum'da terhis ve tahliye sebebiyle binlerce Türk askeri memleket dâhiline sevk edilmek üzere beklerken, İngiliz birliklerinin Kafkasya'yı işgal için Batum'a gelmesi pek çok güçlüğün ortaya çıkmasına sebep olmuştu.⁴⁹

TBMM Hükümeti ile Gürcistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması

Türkiye'nin Kafkasya ülkeleriyle başta sınır olmak üzere sorunlarını çözebilmesi, bu ülkelerle siyasi ve askeri çatışmaya girmekten çok, İngiliz ve Sovyet etki ve çatışmasını göz önünde bulundurmasına bağlı olmuştur. TBMM Hükümeti-Kafkasya ilişkileri bölgedeki belirsizlik ve değişkenlik nedeni ile daha çok Kafkasya üzerinde siyasi ve askeri etkinliği olan Sovyetlerle yürütülmüş ve nihai kararlar hep Sovyetlerle birlikte alınmıştır.⁵⁰

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 18 Aralık 1917 yılında imzalanan Erzincan Mütarekesi ile Türk-Rus harbine son verilmiştir. Bu mütarekeden sonra Rusların bölgeden çekilmesi ile Elviye-i Selase hem Anadolu'dan hem de Kafkasya'dan göç almaya başlamıştır. 93 Harbi'nden sonra Elviye-i Selase'den Erzurum, Sivas, Trabzon gibi bölgelere gitmiş olan çok sayıda göçmen 1920 yılından sonra terk etmek zorunda kaldıkları topraklarına geri dönmek istemişlerdir. Bunun için de TBMM Hükümetine ve yerel idarelere başvurarak mahkeme kararı ile topraklarının iadesini sağlamışlardır.⁵¹

Kafkasya ülkeleriyle sürdürülen ilişkiler, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra da devam etmiştir.⁵²

TBMM, 23 Nisan 1920'de açılışından tam 3 gün sonra Moskova Hükümeti'ne bir mektup yazdı. TBMM Başkanı Mustafa Kemal imzasıyla Moskova'ya gönderilen bu mektupta, askeri ve siyasi bir ittifak yapılarak batı emperyalizmine karşı birlikte mücadele edilmesi, Bolşeviklerin Gürcistan'a askeri harekât yapıp İngilizleri buradan çıkarmaya çalışmaları halinde Türkiye Hükümeti'nin de emperyalist Ermenistan hükümetine bir askeri harekât yapmayı kabul edeceği ve emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için başlangıç olarak 5 Milyon altın, asker, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesi istenmekteydi. Bu mektupla TBMM ilk siyasi girişimini gerçekleştirmiş oluyordu.⁵³

TBMM'nin 26 Nisan'da Moskova'ya gönderdiği mektubun cevabı 3 Haziran'da yazılmış olup, 15 Haziran'da Ankara'ya ulaşmıştır.

Mektupta, Kürdistan, Lazistan, Batum ve Doğu Trakya'da "referandum" yapılmasına, Ermenistan ve İran'la Türkiye arasında çizilecek yeni sınırlara ilişkin teklifler vardı. Öbür taraftan bu tarihlerde Anadolu'da yer yer ayaklanmalar mevcut olup Yunanlıların da taarruza geçeceklerinden şüpheleniliyordu. Ayrıca İngilizler Kafkasya'dan kuvvetlerini çekme kararı almalarına rağmen henüz bu kararlarını hayata geçirmemişlerdi. Bu sebeplerden dolayı Ermeni hareketi ertelenmiştir.⁵⁴

⁴⁸ Mehmet Okur, *a.g.m.*, s.179.

⁴⁹ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.386-387.

⁵⁰ Ahmet Emin Yaman, "Türk Kurtuluş Savaşı'nda Kafkasya İlişkilerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Yansıması ve Kafkasya Politikası", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (Sunulmayan bildiriler) XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye İle Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul)*, Ankara, 2003, s.46.

⁵¹ Zehra Arslan, "Batum Göçmenleri (1914-1930)", *Bilig Dergisi*, Sayı:71, Ankara, Güz 2014, s.52.

⁵² Yavuz Özgüldür, *a.g.m.*, s.82.

⁵³ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.532.

⁵⁴ Gela Guniava, *a.g.t.*, s.117.

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in başkanlığında Moskova'ya giden heyetin Moskova'daki görüşmeleri kolay geçmemiş ve aylarca devam etmiştir. 24 Ağustos 1920'de Türk heyeti ile Sovyetler arasında bir antlaşma tasarısı üzerinde mutabakata varılmış, fakat bu antlaşma, Kafkas bölgesindeki çatışmalar yüzünden, 7 ay sonra imzalanabilmiştir.⁵⁵

Rus Sovyet hükümeti, Türkiye ile Rusya arasında iyi komşuluk ilişkilerinin ve sürekli bir dostluğun kurulması amacı ile doğrudan doğruya diplomatik ve konsolosluk ilişkilerinin kurulmasını önermiştir. Her halka kendi geleceğini kendisinin tayin etmesi hakkının tanınması ilkesine sonuna kadar bağlı olan Rus Sovyet hükümeti, Türk milletinin bağımsızlığı ve egemenliği uğruna sürdürdüğü mücadelesini tüm dikkati ile izliyor ve Türkiye için çok zor olan bugünlerde, Türk ve Rus halkını birleştirecek bir dostluğun sağlam temelini kurabilmekten büyük bir mutluluk duyuyordu.⁵⁶

Ermenistan'a yapılan askeri harekât, İngiliz ve Ermeni propagandalarının da etkisiyle Gürcistan'da endişe yaratmış, önlem olarak 9 Ekim 1920'de seferberlik ilan etmişler ve İngilizlerin teşvikiyle bir beyanname yayımlamışlardı. Gürcistan'da görülen endişe ve ilan edilen seferberlik İngilizlerin Batum'u tekrar işgal edeceği hakkında yayılan haberler, Ankara'nın da endişelenmesine sebep olmuş ve Gürcistan Hükümeti'ni tatmin gereğini duymuştu. Gürcülerin çabası, 7 Mayıs 1920 tarihli Gürcü-Sovyet antlaşmasını kabul ettirmektir.⁵⁷

İngilizler 7 Temmuz'da Batum'u Gürcülere devrettikten sonra 11 Temmuz'da Batum'u tahliye ettiler. Sadece Batum limanında bir İngiliz ve bir ufak Fransız karakol torpido muhribi kalmıştı. İngilizler Batum'dan çekilirken bütün mıntıka karakolları dairelerini Gürcülere teslim ettiler.

Türkiye Batum'un Gürcüler tarafından işgalini 9 Temmuz'da 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey imzasıyla gönderilen telgrafla öğrenmiş bulunuyordu. Bu bilgiler de sınıra gelen Batum İslam Cemiyeti Heyeti tarafından verilmişti.

Batum'un Gürcüler tarafından işgaline o sırada Türkiye'nin yapabileceği bir şey yoktu. Kazım Karabekir Paşa bu konuda "Batum meselesiyle bilfiil uğraşamayız ve fikren de fazla meşgul olamayız" diyordu. Çünkü şartlar Batum'a müdahaleye uygun değildi. Ama Türkiye, Gürcü işgaliyle birlikte Batum'da cereyan eden olaylar hakkında bilgi almaya devam etmekteydi.⁵⁸

13 Kasım 1920'de Tiflis'e Ankara Hükümeti resmi temsilcisi Albay Kazım Bey gitmiştir. Gürcistan'da onu çok iyi ağırladılar. Gürcistan Cumhuriyeti gazetecileri ile buluştuğunda Kazım Bey "Hükümetim bana yetki verip Gürcistan Hükümeti ile dostluk ve iyi niyet ilişkileri kurmak için görevlendirdi. Gürcistan'ın bağımsız ve güçlü olması Ankara Hükümeti'nin menfaatlerindedir ve her iki hükümet arasında kurulacak münasebetler de bu menfaatlere dayanacaktır. Ankara Hükümeti Gürcistan Hükümeti'nin ihtiyatlı siyasetini olumlu şekilde değerlendiriyordu. Gürcistan Hükümeti'nin doğru ve akılcı yaklaşımları Ankara Hükümeti ile örtüştüğü için Türkiye, Gürcistan Hükümeti ile resmi ilişkilere başlamıştır.

Albay Kazım Bey'in ifadesi ile "Gürcistan'da yaşayan Müslümanların barış içinde yaşadıklarından çok memnunuz ve bu akıllı siyaset Gürcistan ve Türkiye Hükümetlerini yaklaştıran aramızdaki dostluğu daha da pekiştirecektir. Hudutlara gelince, şu an ben bu konu hakkında hükümetimle görüşmelerimi sürdürüyorum. Bizim ve Gürcistan'ın ortak menfaatlerimiz var ve düşmanların davranışlarına rağmen iş barış yolu ile çözülecek ve hiçbir ihtilaf meydana gelmeyecektir. Bu işin böyle olacağından eminim. Şu da bilinmelidir ki aramızda bir anlaşmazlık ve düşmanlık yaratan savaş cephesi de yoktur. Gürcistan çok şeyden dolayı sempatiimizi kazanmıştır. Umuyorum ki Gürcistan Hükümeti de samimiyetimizi samimiyetle karşılar ve her iki devlet arasında

⁵⁵ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası cilt:1 (1919-1973)*, Ankara, 1982, s.22.

⁵⁶ Suat Bilge, *Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara, 1992. s.37.

⁵⁷ Ahmet Emin Yaman, *a.g.m.*, s.53.

⁵⁸ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.554.

meydana gelen konular da dostluk ortamında çözülür. Bütün bunları da siyasal yaklaşımlar ve görüşmeler teşvik edecektir” diye ifade de bulunmuştur.⁵⁹

Ekim 1920’de bir sınır anlaşmazlığı sebebiyle Ermenilerle çarpışmalar başladı ve Türk birlikleri, Kars’la Gümrü’yü ele geçirdiler. Ermenistan’da Türk milliyetçilerle Sovyet Rusya arasında Taşnak Hükümeti’ni devirmek için bir danışıklı döğüş olduğu inancı yaygındı. Oysa böyle bir danışıklı döğüş olmuş olsaydı bundan daha çok Sovyet Rusya yararına sonuçlar beklenebilirdi. Gerçekte ise Türk birliklerinin ilerleyişi devam ediyordu.⁶⁰

Ne Ermeniler, ne Ruslar ne de Batılı devletler Türk ordusunun Ermenistan’ı rahat bir şekilde yenebileceğini sanmıyordu. 30 Ekim 1920’de Kars, 7 Kasım’da Gümrü alınmış ve Ermenistan’ın dayanma gücü kalmadığı anlaşılmıştır. Taşnaklar tarafından arabulucu olarak tanınan Sovyet Rusya’nın yardımıyla 3 Aralık 1920’de Gümrü’de Türkiye ve Ermenistan arasında bir barış antlaşması imzalandı. Ancak savaşta yenildiğinden dolayı artan hoşnutsuzluktan yararlanan Bolşevikler 5 Aralık 1920’de Erivan’da bir ayaklanma tertipleyip Tüm Ermenistan’ı ele geçirdiler ve burada Sovyet hükümeti kurdular.

Türkiye-Ermenistan savaşı sırasında Gürcistan Hükümeti’nin alacağı tavır önem taşıyordu. Ermenilerin yenilmesini istemeyen İngilizler, Taşnaklara yardım sağlaması için Tiflis ile müzakerelere başladılar. Aynı zamanda Gürcistan’ın tarafsızlığını sağlamak için TBMM, Tiflis’e bir heyet gönderilmesi kararı verdi. Heyete verilen talimata göre Gürcü Hükümeti’ne Ermeni harekâtının sebeplerinin anlatılmasına ve onu bu savaşta tarafsız kalacağına kabul ettirmekle birlikte Gürcistan’da Türklere ve Ermenilere karşı duyguları, Gürcü Hükümeti’nin planlarını ve askeri birlikler hakkında bilgiler almalıydılar. Türk heyeti, Gürcistan hükümeti üyeleri dışında Tiflis’teki Sovyet Rusya temsilcisi Kirov ile görüştü ve ülkedeki durumu ve Bolşeviklerin düşüncelerini de öğrenmişti.⁶¹ Dolayısıyla Ermenilerle Türkiye arasında akdedilmiş bir muahede vardı ve bu da Gümrü muahedesini idi.⁶²

3 Aralık 1920’de imzalanan ve Gümrü Antlaşması adını alan bu antlaşma Ankara hükümetinin imzaladığı ilk antlaşma olmuştur. Bu antlaşmayla Türkiye, vaktiyle kaybetmiş olduğu Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır’ı yeniden topraklarına kattı ve çok sayıda silah ve cephane ele geçirdi. Böylece bu antlaşma sonunda Türk kuvvetlerinin bir kısmı ile silah ve cephanenin büyük bir kısmının Batı Cephesine gönderilmesi imkânı doğmuş oldu.

Gümrü antlaşmasının en büyük özelliği Ankara hükümetinin ilk, Erivan hükümetinin son imzaladığı antlaşma olmasıydı. Çünkü bu antlaşmadan sonra Ermeni hükümeti 5 Aralık 1920’de Sovyetleştirilmişti. Böylece Transkafkasya’da Azerbaycan’dan sonra Ermenistan’da Bolşevikleştirilmiş ve geriye sadece Gürcistan kalmıştı.⁶³

Sonuç

Transkafkasya’da Rus varlığının sona ermesi sonucu itibariyle bölgede bir otorite boşluğu meydana gelmiştir. Savaşın son yılında iki müttefik devlet olan Almanya ve Osmanlı Devleti, Kafkasya’daki bu boşluğu kendi otoritelerini koruyabilmek için ciddi bir şekilde rekabete girişmişlerdir.

Azerbaycan ve Ermenistan’da Bolşevik yönetimler kurulmuş sıra Gürcistan’a gelmişti. Ancak Gürcistan’ın Anadolu için büyük önemi vardı. Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Ardahan ve Artvin Gürcistan idaresi altında idi. Ayrıca yine Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Batum’da

⁵⁹ Roin Kavrelişvili, “Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1921 Sonrası Tarihi Süreç)”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ordu, 2010, s.94.

⁶⁰ Selami Kılıç, “1917-1918’de Kafkasya’daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi’nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 1996, s.49.

⁶¹ Gela Guniava, *a.g.t.*, s.121.

⁶² TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt II, 13 Eylül 1920, Ankara, 1981, s.226.

⁶³ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.596-597.

İngilizlerin işgalleri altında iken 1920 yılının Temmuz'unda İngilizlerin buraları terk etmeleri üzerine Gürcistan tarafından işgal edilmişti. Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi üzerine sıranın kendilerine geldiğini anlayan Gürcistan Hükümeti derhal Anadolu ile temasa geçmiş ve Sovyet Rusya'ya karşı Anadolu'nun yardımını istemeye başlamıştır.

Kafkasya'da yeni kurulan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri'nin kurulduğu coğrafyayı kendi sınırlarının bir parçası olarak gören Bolşevik Rusya, adı geçen devletlerin bağımsızlığını resmen kabullenmemişti. Bununla birlikte ilerleyen süreçte Rusya'daki iç savaştan dolayı oluşan yeni cumhuriyetlere müdahale etme imkânına da sahip değildi. Bundan dolayı Kafkasya'da vuku bulan olaylara geçici olarak sessiz kalıyor ve daha ziyade diplomatik ve askeri çabalarını sarf ediyordu.

İngilizlerin Kafkasya'ya girdikleri günden beri hükümetlerinde mali nedenler ileri sürülerek Transkafkasya'nın ve Batum'un boşaltılması isteği, İngilizlerin bunu çeşitli formüller bulmaya çalışarak hem Bolşevik tehlikesi, hem de çıkarları yüzünden geciktirmeleri, Bakü'nün düşüşünden sonra artık bu işlemi daha fazla uzatmanın anlamsızlığını ortaya koymuştur.

İngilizler bu işlemi gerçekleştirmeden önce bazı kararlar almış ve bunu üç Transkafkas ülkesine kabul ettirmek istemişti. Özellikle Batum'u boşaltmadan önce buranın Milletler Cemiyeti garantisi altında serbest bir liman olmasını, Ermenistan'a da Karadeniz'e çıkış ve Batum limanının bir kısmını kullanma hakkının verilmesini, müttefiklerin Türkiye ile barış programını uygulayabilmeleri için Transkafkasya Cumhuriyetlerini siyasi ve askeri yönden güçlendirerek karşılıklı ilişkilerini düzenlemeyi oldukça gerekli bulmuştu. Onlara göre Türkiye ve Sovyet Rusya arasında ancak Transkafkasya Cumhuriyetleri bir set oluşturabilir, Batum Anadolu'ya doğrudan doğruya baskı için bir dayanak mıntıkası rolünü oynayabilirdi.

KAYNAKÇA

- ATAÇ, A.M., *Rusya Tarihi, Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri*, Ankara, 1952
- ATAK, Sadık, *Rusya Siyaseti ve Rusların Yayılma Siyaseti*, Ankara, 1964
- ASLAN, Zehra, “Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları ‘’, I. Dünya Savaşında Karadeniz ve Kafkasya (Askeri, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler), Editörler: Prof. Dr. Mehmet Okur, Doç. Dr. Bahadır Güneş, Yrd. Doç. Dr. Ülkü Köksal, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 2017
- ASLAN, Zehra, “Batum Göçmenleri (1914-1930)”, *Bilgi Dergisi*, Sayı:71, Ankara, Güz 2014
- ASLAN, Zehra – Usta Yeliz, “Dış Basın ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest Litovsk'tan İngiliz İşgaline “Batum” (Haziran 1918-Ocak 1919)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:22, Trabzon, 2017
- BİLGE, Suat, *Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara, 1992
- EKİCİ, Yunus, *İkinci Dünya Savaşından Bağımsızlığına Kadar Gürcistan (1939-1991)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ, 2017
- GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, (Çev: Sermet Yalçın), İstanbul, 1998
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989
- GÖNLÜBOL, Mehmet - Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası cilt:1 (1919-1973)*, Ankara, 1982
- GÜNİEVA, Gela, *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara, 2007
- GÜL, Muhittin, “Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt 11, No:1, Sakarya, 2009
- GÜL, Mustafa, “Elviye-İ Selase'nin Osmanlı Devletine İadesi ve Bazı Uygulamalar”, *TİTE Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 4, Sayı 15, Ankara, 1995
- GÜRÜN, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, AKDITYK, TTK Basımevi, Ankara, 1991

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2019-29/1

İstikbal, 24 Mart 1337/1921, No: 258

KAVRELİŞVİLİ, Roin, “Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1921 Sonrası Tarihi Süreç)”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ordu, 2010

KILIÇ, Selami, “1917-1918’de Kafkasya’daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında, Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesinin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 1996

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990

LAWRENCE, John, *A History Of Russia*, Newyork, 1978

LENİN, Vladimir İliç, *Yaklaşan Felaket ve Kurtulma Çareleri* (Çev: Mehmet Korkmaz), Ankara, 1990

MACKENZIE David - CURRAN Michael W., *A History Of Russia, The Soviet Union, And Beyond*, Grensboro, 2001

MISIROĞLU, Kadir, *Moskof Mezalimi*, İstanbul, 1972

OKUR, Mehmet, “Mütareke Döneminde İngilizlerin Batum’daki Faaliyetleri ve Türk Ordusunun Tahliye Edilmesi”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri 2. (Sunulmayan Bildiriler) XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul)* Ankara, 2003

ÖZGÜLDÜR, Yavuz, “1918-1922 Dönemi Kafkasya’daki Siyasi Gelişmeler ve Türkiye”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (Sunulmayan Bildiriler) XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-25 Ekim 2001- İstanbul)*, Ankara, 2003

PİPES, Richard, *The Russian Revolution*, Newyork, 1991

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918’e)* Ankara, 2008

SARI, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2010

SARI, Mustafa, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi”, *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, İstanbul, Mart 2016

SÜRMEİLİ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001

ŞAHİN, Enis, “Ana Hatlarıyla Türklerin Kafkasya Politikaları”, *Yeni Türkiye Dergisi, Kafkaslar Özel Sayısı*, Sayı:71, 2015, Ankara

ŞAHİN, Enis, *Türkiye ve Maverayı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* (Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Erzurum, 1996

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt II, 13 Eylül 1920, Ankara, 1981

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi, Klasör No:18, Belge No:38, Adet:1.

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi, Klasör No:18, Belge No:67, Adet:1.

YALÇIN, Durmuş, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ankara, 2004

YAMAN, Ahmet Emin, “Türk Kurtuluş Savaşı’nda Kafkasya İlişkilerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Yansıması ve Kafkasya Politikası”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II (Sunulmayan bildiriler) XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye İle Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul)*, Ankara, 2003

YÜCEER, Nasır, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı, Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Ankara, 2002